

REDAKCIJSKI SAVJET:

Josip Bahorić, Vladimir Bakarić, Đuro Ban, Nikola Bedaković, Marko Belinić, Mirko Belošević, Mato Benički, Anka Berus, Antun Biber, Josip Bogožalec, Ivan Božičević, Rade Bulat, Stjepan Cerjan, Marijan Cvetković, Dušan Čalić, Stevo Čudić, Miloš Dobrinić, Boris Dogan, Ivica Družinec, Pavle Gregorić, Ivica Gretić, Josip Hrnčević, Stjepan Iveković, Stjepan Kapusta, Vukašin Karanović, Branko Kecur, Vjekoslav Keretić, Josip Kolar, Marijan Kos, Ivan Krajačić, Vlado Mađarić, Vlado Matetić, Karlo Mrazović Gašpar, Marko Mrkoci, Dragutin Novak, Vaso Ostojčić, Dragutin Plašč, Đuka Prilika, Stjepan Puklek, Dragutin Rafaj, Gabrijel Santo, Ivo Skupnjak, Josip Skupnjač, Vladimir Stipetić, Dragutin Šebrek, Josip Šlibar, Josip Špiranec, Izidor Štrok, Ivo Valentak, Ivo Vrhovec i Pavle Žukina

UREDNIČKI ODBOR:

Ljubo Boban, Zlatko Čepo, Ivan Jelić,
Nikola Radanović, Fabijan Trgo

Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji

Zbornik

Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941-1942.

Na području sjeverozapadne Hrvatske, u toku rata bilo je nekoliko velikih ustaških koncentracijskih logora. U ovom prilogu prikazat ćemo samo tzv. ustaške sabirne logore¹ na tom teritoriju u toku prvih dviju ratnih godina. Izuzetak čine logori »Danica« (kraj Koprivnice) i Kerestinec (nedaleko od Zagreba).²

Lobor

Taj starinski dvorac obitelji Keglević (7 km od Zlatara) do rata bio je vlasništvo Socijalne zaštite u čijim je prostorijama bio smješten Dom staraca. Prije okupacije u njemu je boravilo šezdesetak štićenika te ustanove, iako bi prema veličini zdanja, da se redovito održavalo, moglo da bude smješteno i do (najviše) 300 osoba. U rujnu god. 1941. uprava je dobila nalog da odmah isprazni zgradu kako bi se ona mogla upotrijebiti za smještaj uhapšenih židovskih žena s djecom.

Datum osnivanja logora pada u prve dane listopada god. 1941. kada stiže u Lobor prvi transport od 1300 osoba iz logora Kruščica.³ Od tog

¹ Ustaški koncentracijski logori mogu se razvrstati u dvije osnovne grupe: sabirni i radni. Sabirni su predstavljali neke vrste sabirališta uhapšenika odakle su — nakon određenog vremena — bili odvedeni na druga mjesta ili na stratišta, ako je trebalo popuniti broj talaca pri masovnim odmazdama. Radni su logori imali biti mjesta prisilnoga i besplatnog rada logoraša a u praksi su bili masovna gubilišta. Takva formalna podjela zadržala se s manjim izuzecima do kraja god. 1942. Opš. *M. Peršen*, Ustaški logori, Zagreb 1966.

² O logoru »Danica« v. str. 869 ovog Zbornika. Sabirni logor u Kerestincu bio je osnovan u svibnju 1941. godine. U njemu je bilo internirano oko 130 zatočenika. Izuzev grupe od oko 25 Židova i »Jugoslavena«, svi ostali su bili poznati partijski radnici, istaknuti sindikalni funkcionari i poznati javni i kulturni radnici Hrvatske. U noći 13/14. srpnja grupa od 92 zatočenika izvršila je proboj iz logora. Međutim, ta se akcija završila tragičnim posljedicama: spasila su se svega trinaestorica. Židovi koji nisu sudjelovali u bijegu s ostalima, prebačeni su u Jasenovac pa je logor rasformiran potkraj srpnja 1941. godine (*Z. Komarica*, Grobovi bez sjene, Zagreb 1962).

³ Logor Kruščica (17 km od Travnika) bio je smješten na napuštenom Guttmannovom imanju. Od 28. VIII do 1. IX u logor su stigli prvi transporti s oko 1000 žena

broja na žene i djecu srpske nacionalnosti otpada oko 370, a sve ostale su bile Židovke.⁴ Upravu logora preuzeli su Volksdeutscheri pa je to bio »jedini logor u NDH koji su Nijemci zadržali pod svojom upravom«. ⁵ Zgrada je bila vrlo derutna (mnogi prozori bez stakla, sobe bez dijelova stropa i podova, nedovoljan broj sanitarnih uređaja itd.) pa je uprava logora zatražila od Ravnateljstva ustaškog redarstva — židovskog odsjeka (tzv. Ureda I — Ustaške nadzorne službe) da se iz logora u Jasenovcu uputi grupa od tridesetak Židova (stolara, tesara, zidara i dr.) da pomogne u uređivanju logora, ali je ta molba bila odbijena.⁶ Radove na uređenju logora tada je preuzela sama uprava tako da je stalno zaposlila nekoliko građevinskih radnika — arijevac. Kako je po sobama bilo smješteno 80 i više osoba, uprava je potkraj listopada te godine zahtijevala da se broj zatočenica bezuslovno smanji na najviše 800 osoba, pa je u tom smislu predložila nekoliko rješenja. Među ostalim i to da se starije Židovke s djecom predaju Židovskoj bogoštovnoj općini u Zagrebu na daljnji smještaj a Srkinje premjeste u neki drugi logor. Taj je prijedlog bio prihvaćen pa su iz Lobora premještene starije Židovke i sve Srkinje s djecom u novoosnovani logor u Gornjoj Rijeci. Međutim, broj zatočenica u Loboru za sve vrijeme njegova postojanja premašivao je maksimalni kapacitet od 800 osoba. Stizali su novi transporti pa je, npr., u prosincu god. 1941. u logoru bilo oko 1700 žena i djece, u ožujku god. 1942. oko 1300 u lipnju 1025 itd. Pri tom treba uzeti u obzir i da su neke zatočenice za to vrijeme umrle u logoru ili u nekoj od bolnica u Zagrebu i Varaždinu, neke bile premještene u Jasenovac, a samo se neznatan dio uspio spasiti raznim intervencijama.⁷

Od osnivanja logora u njemu je radila samo jedna liječnica — Židovka.⁸ Na molbu Židovske bogoštovne općine u Zagrebu — a u suglasnosti s upravom logora i dozvolom Ravnateljstva ustaškog redarstva — u Lobor su 7. studenog 1941. stigla dva liječnika (Židovi iz Zagreba). Oni su imali u dogovoru s tamošnjom liječnicom pregledati sve zatočenice i poduzeti mjere za poboljšanja njihova zdravlja koje je kod većine njih bilo ozbiljno narušeno. Međutim ni ta tri liječnika nisu mogla više pomoći, to više što su se tih dana pojavili i prvi slučajevi tifusa. Da bi se spriječilo

i djece (prebačenih uglavnom iz logora na Pagu), a zatim i manji broj emigranata — Židova iz zemalja okupiranih od Nijemaca koji su uoči rata pobjegli u Jugoslaviju. Kasnije su pristizali i transporti Židova iz Bosne i manji dio žena i djece srpske nacionalnosti. Broj zatočenika u logoru oko sredine rujna god. 1941. narastao je na oko 3000. Dvadeset osmog rujna 1941. izdvojeni su svi muškarci iznad 14 godina i odvedeni u Jasenovac, a žene s djecom slijedećeg su dana prebačene u Lobor. Sabirni logor u Kruščici postojao je do svibnja—lipnja 1941. godine i u njega su stizali transporti — uglavnom Židova — iz Bosne, zadržavali se kraće vrijeme, a zatim prosljedili u druge logore (IHRPH, neprijateljska grada - NG, kut. 284 i 300). (Napominjemo da se u arhivu IHRPH nalazi veći broj dokumenata koji se odnose na našu temu. Zbog toga ćemo pri citiranju izvora naznačiti samo broj kutije i dokumenta iz te zbirke da bi pojednostavili bilješke.)

⁴ Isto, 283/6518.

⁵ Žene Hrvatske u NOB-i, Zagreb 1955, II, 366.

⁶ IHRPH, NG, 284/8212.

⁷ Isto, 280/4584, 284/7842, 287/2665.

⁸ Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, Beograd 1955, 75.

daljnje širenje zaraze, tri prva slučaja (troje djece) prebačena su u Zagreb na liječenje, zatim i četvero odraslih, dok je drugih šest smješteno u bolnicu u Varaždin. Odašiljanje prvooboljenih van logora nije zaustavilo daljnje širenje te bolesti. Ubrzo dolazi do epidemije koja na početku god. 1942. doseže već masovne razmjere. Bolničko osoblje zagrebačkih i varaždinske bolnice uporno je zahtijevalo da im se omogući preuzimanje oboljelih kako bi se spriječilo širenje bolesti van logora, također i Židovska bogoslovna općina u Zagrebu pa i sama uprava logora, ali ni jednoj molbi nije potpuno udovoljeno. Ukupno je iz logora u Loboru i Gornjoj Rijeci bio u bolnice prebačen samo 61 bolesnik od tifusa, od kojih se kasnije — nakon ozdravljenja — u logor vratilo samo pet osoba. To je — kako stoji u obrazloženju zabrane daljnjeg upućivanja na liječenje van logora — »samo težnja da se imenovane oslobode«. Tada su sve bolnice »s pravom javnosti« dobile nalog da ne smiju bez posebnih dozvola Ravnateljstva ustaškog redarstva otpustiti ni jednu izliječenu osobu. Treba spomenuti da je nakon te odluke zabilježeno u bolnicama nekoliko samoubojstava, jer su te žene radije odabrale smrt nego da se ponovo vrate u logor. Epidemija tifusa dostigla je kulminaciju u ožujku god. 1942. kada od tifusa oboljelih ima oko 350, a od drugih zaraznih bolesti daljnjih 50. Slijedećeg mjeseca pojavila su se nova 142 oboljenja od tifusa, a zatim epidemija postepeno jenjava. Broj novooboljelih opada, najprije na 82, na početku svibnja na 77, a istodobno ima oko 160 rekonvalescenta. Prema izvještaju uprave logora iz kolovoza god. 1942. »zdravstveno stanje je zadovoljavajuće, a tifus u cijelosti izliječen«. Uz tifus je počela harati i dizenterija, pa je, npr., u travnju te godine bilo već oko 150 oboljelih od te opake bolesti.⁹

Treba priznati da je u logoru nakon pojave zaraznih bolesti poduzet niz preventivnih mjera — dezinfekcije i dezinsekcije — a nisu se štedjela ni potrebna sredstva, ali znatnijih rezultata nije bilo. Sačuvani izvori ne daju točne podatke o broju umrlih u Loboru. Prema, dosad objavljenim podacima umrlo je oko 200 zatočenica i sahranjene su uz ogradu logora.¹⁰

Kakvo je bilo zdravstveno stanje većine zatočenica svjedoči i ovaj primjer: u proljeće god. 1942. uprava logora naredila je da se prijave sve zdrave i za poljoprivredne radove sposobne žene. Uprava je, doduše, zatražila od Ravnateljstva ustaškog redarstva odobrenje da se one mogu iskoristiti i kao »ispomoć na poljoprivrednim radovima okolnih seljaka pošto je većina muškaraca pozvana u vojsku« ali je taj prijedlog bio odbijen s tim da se one mogu »upotriebiti na [. . .] radovima, no samo unutar posjeda, koji pripadaju u vlasnost Lobor-Grada«. Sve su morale dati nadstojnicama soba podatke o svojoj »fizičkoj sposobnosti« i o zaduženjima koje su do tog vremena imale. Pri tom je slijedilo »upozorenje«, javno objavljeno (u Oglasu br. 14 od 7. IV 1942)¹¹ po kojem će

⁹ IHRPH, NG, kut. 284-290.

¹⁰ Isto kao bilj. 5.

¹¹ IHRPH, NG, 288/3712.

¹² Isto, kut. 299. Prema sačuvanoj knjizi »Oglaš i okružnica« moguće je pratiti u glavnim crtama život i dnevni raspored u logoru. Knjiga sadrži niz zabrana i propisa od ustajanja, čišćenja prostorija, načina i mogućnosti korištenja pitke vode, vremena ulaska i zadržavanja u prostorijama i dvorištu do razdiobe hrane itd. Iz toga izvora doznajemo i to da je u logoru 11. svibnja 1942. - na inicijativu samih zatočenica —

biti kažnjene sve koje bi pokušale izbjeći rad »1. uskratom jednodnevne hrane ili kruha; 2. bezuvjetnom uskratom dodatnih paketa Židovske općine; 3. ako ni to ne bi koristilo uprava će uskratiti izdavanje za njih dolazećih paketa, u korist onih, koje ne primaju dodatnih paketa, a koje rade za općenitost u logoru«.

Uprava je obavijestila nadležne 15. srpnja 1942. da je za poljske radove — prema dobivenim uputama — bilo određeno 196 zatočenica koje su »opskrbljene potrebnim alatom« radile tako dobro i uspješno da je »sve obradivo zemljište, pripadajuće ovom logoru, potpuno obrađeno i zasađeno«. ¹³ U istom izvještaju nalazimo i podatak da je za »nutarnji posao oko logora, tj. čišćenje, rad u kuhinjama, pekari, ambulanti (tj. u trima bolesničkim sobama), drvarnici¹⁴ i magazinu radilo 96 zatočenica. To znači da je od 1025 osoba koliko je tada bilo brojno stanje — ne računajući djecu do 14 godina kojih je bilo oko 200 — svega 292 »bilo sposobno za rad«.

Likvidacija logora počela je oko sredine 1942. godine. Iako je ustaška vlada od svibnja god. 1941. poduzimala drastične mjere protiv Židova i do sredine god. 1942. već ih na hiljade ubila u logorima i masovnim odmazdama, Nijemci nisu bili zadovoljni postignutim. Tzv. Referat IV B4 u Glavnoj upravi sigurnosti Trećeg Reicha u Berlinu, nadležan za »konačno rješenje židovskog pitanja«, počeo je u ljetu god. 1942. da uvlači i tzv. NDH u svoje planove.¹⁵ Njemački policijski ataše u Zagrebu Helm prenio je ustaškoj vladi direktivu o preseljavanju »hrvatskih Židova« u istočne oblasti Reicha. Tada je započela odlučna akcija za totalno uništenje Židova. Bile su uhapšene nove grupe Židova koje su priključene velikim transportima formiranim od Židova iz sabirnih logora. Zatočenice iz Lobora — svrstane u četiri transporta — bile su 13, 20, 24. i 28. kolovoza 1942.¹⁶ preko Zagreba otpremljene u logor smrti Auschwitz (Oswienczim) gdje su sve likvidirane.¹⁷

U toku rujna i listopada iste godine u Lobor su stizale samo manje pojedinačne grupe uhapšenih Židovki. Boravile su tu samo kraće vrijeme, a zatim je formiran novi transport koji ih je odveo u Jasenovac. Njihova

započela »nastava« za djecu osnovne škole, slijedećeg dana i za učenike srednjih škola (tri puta tjedno po dva sata) a nekoliko dana kasnije započela je i obuka u dječjem vrtiću. Sva su djeca u logoru bila obavezna da pohađaju te improvizirane školske ustanove smještene u jednoj maloj prostoriji. Dakako da su nastavnice bile same zatočenice.

¹³ Isto, 290/4717.

¹⁴ U logoru su postojale dvije kuhinje: logorska i vojnička za logorsku upravu i posadu. Nije potrebno istaći kako se hrana pripremana u tim kuhinjama posve razlikovala i količinski i po kaloričnoj vrijednosti. U logorskoj pekari, uz stalno zaposlenu pekaricu, radilo je i 18 zatočenica kao pomoćno osoblje. Međutim, kako je vlastita proizvodnja u pekari bila premala, kruh se ponekad u većim količinama morao peći i izvan logora (npr. u ožujku god. 1942. 2150 kg, lipnju 3420 kg itd.). Za potrebe logora bilo je nabavljeno i 20 tona ugljena i 398 m ogrjevnog drva. Dio tog materijala je poslije rasformiranja logora bio vraćen u Zagreb i stavljen na raspolaganje Židovskoj bogoslovnoj općini (isto, specifikacija u kut. 284, 292, 297—299).

¹⁵ H. Sundhausen, Obaveštajna služba i policijski aparat Hajnriha Himlera u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945, *Vojnoistorijski glasnik*, 3/1972, 108.

¹⁶ IHRPH, NG, 291/5122, 5189, 5240, 292/5731.

¹⁷ *Zločini . . .*, n. dj., 76.

daljnja sudbina nije nam poznata. Potkraj listopada god. 1942. logor u Loboru je potpuno likvidiran, a preostali inventar prebačen u Zagreb.¹⁸

Opskrba logora bila je u nadležnosti Odjela za narodnu opskrbu u Ministarstvu za obrt, veleobrt i trgovinu NDH, i to preko židovskih bogoštovnih općina koje su bile dužne nabavljati dozvole i doznake za potrebne kontingente hrane i drugog materijala kod »nadležnih državnih obkrbnih i prehrambenih ustanova«. Novčana sredstva za to općine su dobivale od tzv. »državne pomoći« doznačene Židovskom odsjeku pri Ravnateljstvu ustaškog redarstva (i to preko Državnog rizničara) i od dobrovoljno prikupljenih priloga Židova sa teritorija ustaške države. Novac koji su općine dobivale od državne pomoći potjecao je od iz općinskih prinosa koji su morale plaćati sve osobe obuhvaćene Zakonskom odredbom o rasnoj pripadnosti od 30. travnja 1941. godine. Kako se imovina, međutim, najvećeg dijela općinskih pripadnika, tj. Židova, ubrzo našla »pod zaporom, bilo da su upravu tvornica, trgovina i radionica preuzeli povjerenici, bilo da su uloži i tekući računi kod banaka blokirani, bilo da su stavljene pod zapor najamnine kuća, a oni pak općinski pripadnici koji su bili državni ili privatni namještenici, izgubili su najvećim dijelom svoja namještenja i ostali bez sredstava za najnužnije održavanje svoje i svojih obitelji«, to oni — kako su isticale židovske bogoštovne općine u svojim molbama i predstavkama upućivanim pojedinačnim ustanovama — ne mogu plaćati općinske prinose. Pri tom se posebno naglašavalo i to da povjerenici židovskih poduzeća gotovo u pravilu uskraćuju plaćanje punog iznosa prinosa, bez obzira na Zakonsku odluku Ministarstva narodnog gospodarstva — Ureda za obnovu privrede NDH od 3. srpnja 1941 — kojom je bilo dozvoljeno općinama da mogu ubirati općinski prinos u svim židovskim poduzećima u onom iznosu što su ga i do tog vremena davala općinama. U prosincu god. 1941. općine su zatražile da im se kao ispomoć za održavanje logora i sabirališta stave na raspolaganje novčana sredstva iz blokiranih bankovnih konta ili iz prikupljene kontribucije¹⁹ u iznosu od (barem) 4 do 5 milijuna kuna, s time da se taj iznos uzme kao predujam u račun kod konačnog rješavanja financijskih pitanja u vezi sa židovskom imovinom. Međutim, ta je

¹⁸ IHRPH, NG, 290/5490, 5614, 5707, 5709, 5791. Međutim, dvorac u Loboru u kolovozu god. 1943. primio je nove stanovnike i ponovo je postao starački dom. Naime, Židovska bogoslovna općina u Zagrebu je — uz ostalo — održavala i tzv. Dom milosrđa (Klaićeva ul. 10) i u njemu je od početka okupacije boravilo oko 250 starijih osoba. *Zgradu Doma* u ljeto god. 1943. rekviriraju Nijemci a oko 80 staraca i starica — koliko ih je do toga vremena ostalo na životu — ustaše prebacuju u Lobor (*Vjesnik*, 17. XII 1945).

¹⁹ »Kontribucija« predstavlja posebnu vrstu pljačke židovske imovine. Postupak u vezi s utvrđivanjem i utjerivanjem kontribucije bio je u svim mjestima NDH jednak. Ustaše bi uhapsile najbogatije Židove nekog mjesta i držali ih tako dugo u zatvoru kao taoce, dok svi Židovi iz tog mjesta ne bi prikupili, u određenom vremenu, stanovitu sumu novca. Prijedlozi Židova da se nametnuta kontribucija bar djelomično pokrije vrijednošću nekretnina ili poduzeća bili su odbijeni. Zahtijevao se gotov novac, cesije (ustupanje) potraživanja u inozemstvu, strana valuta i si. Tako su, npr., u Zagrebu u svibnju god. 1941. bili uhapšeni najbogatiji Židovi i za njih se zahtijevalo na ime kontribucije 100 kg zlata (više od 100 milijuna dinara). Osnovao se naročiti odbor zagrebačkih Židova, koji je uspio da poslije kraćeg vremena prikupi nametnutu kontribuciju u zlatu, dragocjenostima, novcu, stranim valutama i predao je ustašama (*Zločini* . . ., n. dj., 56).

molba bila odbijena, a za pokriće najnužnijih izdataka općinama bilo je doznačeno iz državne pomoći samo 500.000 kuna.²⁰ Tada su predstavnici triju najvećih židovskih bogoštovnih općina na teritoriju tzv. NDH — zagrebačke, sarajevske i osječke — ponovo uputili zajedničku molbu za hitnu i neodložnu pomoć od 2,800.000 kuna mjesečno i to: za potpuno održavanje, logora u Loboru, Gornjoj Rijeci i Đakovu²¹ (20 kuna dnevno po osobi) i za dopunsku opskrbu oko 4000 Židova u Jasenovcu (10 kuna dnevno po osobi). Zbog sve većeg priliva zatočenika u logore, ta je svota, npr., u siječnju god. 1942. narasla na 3,500.000 kuna mjesečno, dok su opskrba i plaće logorskih uprava i posada (što je također bilo na teretu općina) iznosile mjesečno novih milijun kuna. Prema sačuvanim podacima vidi se da su židovske bogoštovne općine iz državne pomoći od veljače do lipnja god. 1942. dobile samo 5,600.000 kuna što nije dostajalo za pokriće troškova uzdržavanja samo jednog, npr., sabirnog logora. Pri tom treba istaći da su općine — uz zatočenike u logorima — pomagale i brojne židovske obitelji čiji su dotadašnji hraniooci ostali bez namještenja, a morale su se brinuti i za opskrbu brojnih transporta koji su stizali s raznih sabirališta u veće centre (npr. Sl. Brod, Osijek, Sarajevo, Zagreb) na putu prema logorima.²²

Prema sačuvanim izvorima ukupno je za potrebe logora u Loboru Zagrebačka židovska bogoštovna općina isplatila 6,158.000 kuna; od toga je za nabavu hrane bilo utrošeno 3,658.000 a preostali dio (2,473.000 kuna) utrošen je na »ostale troškove«, tj. plaća članovima uprave, logorskoj straži i stalno namještenim radnicima, nabava opreme, sanitetskog, građevinskog, kancelarijskog i drugog materijala, troškovi prevoza, dostave, utovara i istovara vagonskih pošiljki.²³ Količina nabavljene hrane za logor bila je vrlo velika.²⁴ Osim tih nabavki u logor je stizala i znatna količina hrane, odjevnih i drugih predmeta u privatnim pošiljkama²⁵ i

²⁰ IHRPH, NG, 284/5201, 7925, 44698, 46432, 290/4839.

²¹ Ženski sabirni logor u Đakovu osnovan je u studenom 1941. godine. Bio je smješten u prostorijama napuštenog mlina »Cereale«, vlasništvo tamošnje biskupije. Prvi transporti židovskih žena i djece stigli su 2. XII sa 1197, odnosno 22. XII sa 668 osoba. U veljači god. 1942. iz logora u Staroj Gradiški prebačena je nova grupa od oko 1200 zatočenica, tako da je u logoru bilo više od 3000 osoba, od toga 874 djece. U logoru je od tifusa umrlo 687 žena. Do likvidacije logora dolazi u lipnju god. 1942. da bi se spriječilo širenje zaraze, budući da se logor nalazio gotovo u samom središtu Đakova. Evakuacija je izvršena u tri transporta od 15. do 21. lipnja 1942. godine. Žene s djecom odvedene su u Jasenovac gdje su ubrzo sve likvidirane. Spasile su se samo one koje su u zimi 1941/42. odvedene u bolnicu u Osijek (Opš.: isto, kut. 284, 296, 299, 300).

²² Isto, 284/1879, 7877, 8282, 288/3769.

²³ Isto, kut. 299. Prema specifikaciji sačuvanih računa, priznanica, tovarnih listova, ispllatnih naloga i si.

²⁴ Tako je za potrebe logora bila nabavljena u vremenu od listopada 1941. do kolovoza 1942. ova količina osnovnih živežnih namirnica: 51.200 kg brašna, 6500 kg tjestenine, 16.160 kg krupice, 1830 kg soli, 2400 kg šećera, 12.800 kg masnoća, 5160 kg svježeg i 4800 kg suhog mesa, 76.750 kg krumpira, 46.400 kg raznog povrća, 31.000 l mlijeka, 84.000 komada jaja, 2200 kg svježeg sira, 2580 kg marmelade, 2300 kg svježeg, 1000 kg sušenog i 8500 kg južnog voća itd. (isto).

²⁵ Isto. Čini se da je posljednja privatna pošiljka stigla u logor 31. srpnja 1942. jer se u sačuvanim izvorima nalazi popis od 322 imena na koja su stizale.

preko međunarodne organizacije Crvenog križa.²⁶ Pa ipak, usprkos svim tim količinama hrane koja je stizala u logor, prehrana je bila vrlo slaba i nedovoljna. Uprava je veći dio pošiljki oduzimala (i zatim preprodavala) a dnevne je obroke smanjivala gotovo do egzistencijalnog minimuma.²⁷ Npr. dnevni je obrok kruha bio 15 dkg po osobi, a samo radnice na težim fizičkim poslovima dobivale su 30 dkg, i to samo na temelju posebnih doznaka koje je uprava svakodnevno izdavala. Takvo drastično smanjivanje obroka nije, međutim, bilo uvjetovano nestašicom namirnica, jer se, npr., nakon likvidacije logora našlo znatnih količina zaliha hrane, od kojih se manji dio upotrijebio za opskrbu transporta na putu do njemačkih logora, a dio za prehranu židovskog sabirališta u Zagrebu (gimnazijska zgrada u Križanićevoj ul.). To se sabiralište ubrzo rasformiralo jer je na početku rujna god. 1942. i posljednji transport otišao na put u njemačke logore smrti.²⁸

Gornja Rijeka

Logor u Gornjoj Rijeci (nedaleko od Križevaca) osnovan je oko sredine studenog 1941. godine, nakon što je dio zatočenica iz Lobora prebačen u prostorije tamošnjeg starog dvorca pretvorenog u novi logor. Uprava Lobora i Gornje Rijeke bila je zajednička. Nije poznat točan broj zatočenica u tome logoru jer se u sačuvanim dokumentima donose ukupni (zbirni) podaci za oba logora. Na osnovi raznih izvještaja i drugih izvora može se sa sigurnošću ustvrditi da se u tom logoru nalazilo prosječno 200—400 osoba. Većinu su činile »zatočenice grko-istočnjačke vjere« koje su u Gornjoj Rijeci zajedno s djecom bile sve do travnja 1942. godine.²⁹ Posredstvom organizacije Hrvatskog crvenog križa i Ministarstva udružbe NDH pokušalo se spasiti srpsku djecu iz logora nagovaranjem majki da dobrovoljno predaju svoju djecu u »državnu dječju zaštitu«. Uspjelo se, međutim, spasiti svega jedanaestero djece. Ona su bila preuzeta 27. ožujka 1942. i prebačena u Zagreb gdje su smještene u barake (tadašnjeg) Zavoda za odgoj gluhoonijemih (Ilica br. 113). Sva su ta djeca ubrzo »kolonizirana«, tj. predana pojedinim obiteljima koje su ih dobrovoljno uzele u svoje domove.³¹ Iz logora je 30. ožujka 1942. veća grupa Srpkinja

²⁶ Tako su, npr., preko portugalskog Crvenog križa iz Lisabona stigli paketi s više od 3000 kg voća i 370 sanduka konzerviranih namirnica.

²⁷ Uprava logora redovito je jedanput mjesečno slala nadležnim organima u Zagreb dnevne jelovnike s tri glavna obroka (posebno za djetnu ishranu oboljelih). Obroci navedeni u tim jelovnicima bili su dostatni za svaku zdravu osobu kada se ne bi znalo da se nitko nije i hranio prema njima. Na osnovi toga nadležni su odbacivali sve optužbe o vrlo lošoj i nedostatnoj ishrani usprkos velikim količinama namirnica koje su stizale u logor.

²⁸ Tako je, npr., 11. kolovoza 1942. iz zaliha u Loboru u Zagreb bilo prenijeto oko 4000 kg brašna, 1000 kg graham, 300 litara jestivog ulja i dr. Isto, 291/5052, 5058.

²⁹ Nije poznat točan broj Srpkinja. Prema izvještaju uprave logora od 19. XII 1941. u oba logora (tj. Loboru i Gornjoj Rijeci) nalazilo se ukupno 236 Srpkinja (isto, 284/8173). Iz novih transporta koji su stizali u Lobor gotovo u pravilu odvajale su se novopridošle Srpkinje i upućivale u Gornju Rijeku. Tako su one zaista predstavljale većinu u logoru.

³⁰ Arhiv Hrvatske, Regesta dokumenata za historiju NOB-e, Zagreb 1964, I, dok. 145, str. 116.

³¹ Popis djece: IHRPH, NG, 285/3153.

s djecom — preko Zagreba³² — odvedena u Zemun gdje su slijedećeg dana predane »tamošnjim njemačkim vlastima na daljnji postupak«. U travnju iste godine i sve preostale Srpkinje iz Gornje Rijeke prebačene su u logor u Loboru, a zatim su — 23. travnja 1942 — odvedene u Zagreb i smještene u Zavod za odgoj gluhoonijemih.³⁴ U tom je transportu bilo 58 žena i 20 djece, a prema nekim izvještajima svi su ubrzo pušteni kućama. Tako na početku svibnja u Gornjoj Rijeci ostaju samo Židovke (njih 73) jer je i grupa od 7 žena »katolikinja« bila u to vrijeme odvedena u logor u Staru Gradišku budući su »iste bile uhvaćene radi komunističke promičbe«. Preostale Židovke sredinom svibnja iste godine prebačene su u Lobor. Tako je logor u Gornjoj Rijeci prestao postojati kao ženski sabirni logor. Prema obavijesti uprave »Gornja Rijeka može ostati u rezervi za slučaj da prispiju novi transporti«.

I u ovom logoru ubrzo su se pojavile zarazne bolesti koje su nesmiljeno harale. Prvi se slučajevi tifusa pojavljuju odmah nakon osnivanja logora, a kao epidemija tifus je počeo harati u prosincu 1941. godine. Molbe za prijem bolesnica u obližnje bolnice na liječenje bile su odbijene iz istih razloga kao i u Loboru. Uprava je, npr., 24. siječnja 1942. obavijestila nadležne u Zagrebu da je »iz zatvorske bolnice otpušteno 8 zatočenica kao zdrave, što dokazuje uspjeh rada logorske bolnice«, ali je nakon nekoliko dana u novoj obavijesti morala priznati da se svakodnevno javljaju novi bolesnici. Kada su u travnju god. 1942. zabilježena nova 64 oboljenja, za neko je vrijeme bilo obustavljeno tada već namjeravano preseljenje sviju zatočenica u Lobor. Koliko je bilo smrtnih slučajeva u samom logoru nije poznato. Ne treba sumnjati o velikom postotku mortaliteta jer se — prema sačuvanim izvještajima — vidi da je epidemija tifusa upravo u Gornjoj Rijeci uzela velikog maha, pošto su oba — i jedina bunara — s pitkom vodom bila zaražena od samog osnutka logora.³⁶

Logor je opskrbljivan iz kontingenata hrane za Lobor (izuzev većih vagnoskih pošiljki koje su stizale direktno), odabrane namirnice za logorsku posadu nabavljale su se i u samom mjestu. Privatnim paketima stiglo je nešto više od 1700 kg hrane. Ukupno je za održavanje logora bilo utrošeno oko 162.000 kuna, od toga za nabavu hrane 111.000 kuna, a ostalo za druge potrepeštine.³⁷ Poslije likvidacije logora, preostale namirnice prebačene su u Lobor, a nešto i u Zagreb.³⁸

³² Prema Popisu ratom postradale djece koja su došla odnosno proputovala kroz Zagreb i bila na brizi kod Prihvatne stanice Crvenog križa Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača od 19. XII 1945. (IHRPH, AF2, kut. 23) tog je dana u Zagreb iz Gornje Rijeke došlo navodno 86 žena i 58 djece, tj. ukupno 144, a ne 147 kako stoji u izvještaju logorske uprave (isto, NG, 292/6079). Nije nam poznato koji je od dvaju izvještaja vjerodostojniji.

³³ Iz te grupe mlade su žene bile odvedene na prisilni rad u Njemačku a svi ostali u logore u Srbiju (Žene Hrvatske u NOB-i, n. dj., II, 366).

³⁴ IHRPH, AFŽ, kut. 23. Prema: Popisu ... (v. bilj. 32).

³⁵ Isto, NG, 288/3746, 3811, 292/3711, 5649.

³⁶ Isto, 284/8385, 285/725, 1051, 286/1302, 288/3681.

³⁷ Npr. u razdoblju od siječnja do travnja god. 1942. u logor je stigla — uz ostalo — pošiljka od 1500 kg brašna, 1600 kg povrća, 5500 kg krumpira, 2500 komada jaja i dr. Specifikacija u kut. 288, 289.

³⁸ Među ostalim predato je zagrebačkoj Židovskoj bogoštovnoj općini i 2 vagona ogrjevnog drva (isto, 299/5557).

Zgrada, »židovskog dvorca« u Gornjoj Rijeci ostaje prazna do lipnja god. 1942. kada se u njemu osniva »Dječji dom za izbjegličku djecu«. Zvjerski postupci u ustaškim logorima postali su općenito poznati, pa su ustaške vlasti pod pritiskom javnog mnijenja, a svakako na sugestiju Nijemaca i uz njihovu privolu, od ljeta god. 1942. dozvolile pojedinim ekipama Crvenog križa iz Zagreba da u logorima Jasenovca i Stare Gradiške preuzimaju tzv. kozaračku djecu.³⁹ Za tu su djecu osnivani posebni dječji logori koji su figurirali pod nazivom »dječjih domova« ili »prihvatilišta za djecu izbjeglica«. Da kamuflaža bude potpunija, pri tom su se koristili organizacijom Crvenog križa i Ministarstvom udružbe NDH koje je preuzelo opskrbu tih logora. Sigurno je da su ustaše željeli stvoriti utisak da se u tim specijalnim »dječjim ustanovama« vodi i specijalna briga o djeci. Tada je započela velika i humana akcija spašavanja tisuća i tisuća djece; akcija u kojoj su se angažirali mnogobrojni pojedinci, ustanove i organizacije,⁴⁰ o čemu će kasnije biti više riječi.

U Gornju Rijeku prvi transport od 100 »najljepših i najzdravijih dječaka« iz Uštice⁴¹ (jednog od logora Jasenovca) stigao je 24. lipnja 1942. godine. Nešto kasnije — 2. srpnja — iz istog logora stiglo je ponovo oko 100 dječaka, a dva dana zatim iz Stare Gradiške⁴² i nova grupa od 200 dječaka.⁴³ Zapovjedništvo logora i »odgajatelji« bili su članovi omladinskih ustaških organizacija,⁴⁴ dok je »pomoćno osoblje« sačinjavalo desetak studentica Zagrebačkog sveučilišta koje su morale — za vrijeme ljetnih praznika — »vršiti obveznu praksu«.⁴⁵ One su, međutim, ubrzo

³⁹ Ofenziva na Kozaru počela je 10. lipnja 1942. i u njoj je — prema statističkom pregledu — bilo uhvaćeno oko 68.000 civilnog stanovništva. Među njima je bilo i 23.858 djece od kojih je oko 11.000 stradalo po logorima. (D. Lukić, Kozarsko djetinjstvo, Beograd 1973, 4, 6).

⁴⁰ Djeca su u tim sabiralištima imala ostati kraće vrijeme (»nakon provedenoga zdravstveno-zaštitnog roka«) a zatim ih se — prema uredbi Ministarstva udružbe od 23. VIII 1942. — trebalo dati »na odgoj i to:

1. Roditeljima, u koliko ne postoje politički razlozi protiv ove predaje.
2. Hrvatskim i katoličkim, seljačkim i građanskim obiteljima.
3. Državnim i posebničkim dječjim domovima i odgojnim zavodima, ako to zahtijevaju posebni razlozi. Dojenčad i mala djeca, za koju ne postoje potrebni podatci, imaju se proglasiti nahodima i s njima postupati prema postojećim zakonima [...]. Sva [...] djeca smatraju se pitomcima Državne dječje zaštite ministarstva udružbe« (Žene Hrvatske u NOB-i, n. dj., II, 377).

⁴¹ U lipnju god. 1942. u sabiralištu u Uštici nalazilo se oko 8000 žena s djecom. Logor je rasformiran dva mjeseca kasnije, a transporti zatočenica otišli su u sabiralište u Lipik (Isto, 373).

⁴² Računa se da je kroz logor Stara Gradiška prošlo oko 10.000 djece. Koliko ih je od njih spašeno nije točno poznato. Utvrđeno je da je samo u ljetu god. 1942. iz logora bilo odvedeno 3591 dijete i smješteno u dječje logore u Jastrebarskom i Sisku, a manji broj u Zagreb. Koliko je iz te grupe kasnije umrlo ili bilo spašeno također nije poznato. Objavljena sjećanja daju potresnu sliku stradanja djece u tom logoru, a govore i o trovanju plinom 800 do 2000 djece u 1942. godini (Z. Tkalec, Stara Gradiška, *Vjesnik*, 18. V 1945; R. Rupčić, Ženski logor Stara Gradiška, *Vjesnik*, 25. V 1945).

⁴³ Isto kao bilj. 34.

⁴⁴ Žene Hrvatske u NOB-i, n. dj., II, 374-375.

⁴⁵ Ustaše su nastojali provesti opći nadzor nad srednjoškolicima i studentima prvih godina i izvan školske nastave. Kako je škol. god. 1941/42. uslijed neredovite nastave, koja je zbog nedostatka ogrjeva bila prekinuta u zimskim mjesecima, bila završena 14. srpnja, a nova započela već 16. kolovoza, za vrijeme tih kratkih ljetnih

i same dijelile jednako tešku sudbinu s djecom. Naime, odmah nakon dolaska prvog transporta, pojavio se i tifus koji je ubrzo prerastao u epidemiju budući da su ta djeca smještena u iste (nedezinficirane) prostorije u kojima je do nedavna harala ta opaka bolest. Ubrzo dolazi do pomora takvih razmjera da je oko sredine kolovoza iste godine zapovjedništvo logora napustilo Gornju Rijeku, a preživjelu djecu preuzima osoblje Crvenog križa iz Zagreba i u dramatičnim okolnostima prebacuje ih u Zagreb. O broju djece koja su stigla iz Gornje Rijeke postoje različiti podaci ali je utvrđeno da je na zagrebačkom kolodvoru odvojeno oko 50 najteže oboljelih dječaka. Njih su svim raspoloživim sanitetskim kolima odvezli u bolnice, ali su svi do jednoga ubrzo umrli. Ostalu djecu, njih 100 do 150, hitno su aktivistkinje Crvenog križa s liječnicima odveli u logor u Jastrebarsko gdje su smještena u karantenu, budući da su sva bila zaražena tifusom. Usprkos gotovo beznadnom stanju u kojem su se nalazila, medicinsko osoblje uspjelo ih je spasiti.⁴⁶

Tako je po drugi put u jednoj godini logor u Gornjoj Rijeci prestao postojati, a u dvorištu starog zdanja povećao se broj skupnih grobnica za više od stotinu malih leševa.

Jastrebarsko i Reka

Dječji logori u Jastrebarskom i Reci bili su — uz logor u Sisku⁴⁷ — najveća dječja sabirališta u Hrvatskoj. Na početku srpnja god. 1942. iz Zagreba je u logor Stara Gradiška bilo upućeno 16 sestara Crvenog križa koje su preuzele nekoliko stotina djece da bi ih preko Zagreba

praznika sva je školska omladina i dalje zadržana na okupu. Među ostalim, učenice viših razreda gimnazije i studentice prvih godina morale su raditi mjesec dana kao tvorničke radnice, na mjestu onih radnica koje su u to vrijeme bile na dopustu, ili su studentice bile upućene na rad i to kao bolničarke, njegovateljice u previjalištima i dječjim domovima i sl. (N. Lengel-Krizman, Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu u toku rata, Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Zagreb 1971, 152).

⁴⁶ Prema: Popisu ... (v. bilj. 32) stoji da je u Zagreb 14. kolovoza 1942. iz Gornje Rijeke stigla grupa od 301 dječaka. Međutim, svi drugi izvori (IHRPH, AFŽ, kut. 23; Žene Hrvatske u NOB-i, n. dj., II, 375,384-385) slažu se u broju od 100 do 150 oboljele djece odvedene u karantenu u Jastrebarsko, odnosno o broju od 50 umrlih u bolnicama u Zagrebu. Računa se da je u Gornjoj Rijeci umrlo oko 140 dječaka (*Večernji list*, 4. VI 1975) što — uzeto zajedno — odgovara približno ukupnom broju od 400 djece koja su boravila u gornjoriječkom logoru. Pretpostavljamo da je u Popisu ... od 14. VIII 1942: vjerojatno riječ o još nekoj drugoj dječjoj grupi pridodatoj ovoj iz Gornje Rijeke.

⁴⁷ »Prihvatilište za djecu izbjeglica« u Sisku osnovano je u srpnju god. 1942. kada - 29. VII - stiže prvi transport od oko 1200 djece iz logora Mlaka. U vremenu od rasformiranja logora — siječanj 1943. — kroz logor je prošlo nekoliko tisuća djece. Od toga ih je u samom logoru umrlo 1631, a do rujna iste godine predano je pojedinim obiteljima ili vraćeno rodbini 1702, dok ih je 2296 prebačeno u Zagreb (u 8 transporta u vremenu od 22. rujna 1942. do 8. siječnja 1943. godine). Većinu te djece prihvatile su obitelji, samo je manji dio — nekoliko stotina — preuzela organizacija »Caritas« (isto kao bilj. 34; Žene Hrvatske u NOB-i, n. dj., II, 378-383). Inače, »Caritas« je bila organizacija pod vrhovnim vodstvom rimokatoličke kurije (osnovana 1923. u Zagrebu) i za vrijeme rata vrhovni je nadzor nad njom pripadao zagrebačkom nadbiskupu, dok je operativnim dijelom poslova upravljao kanonik Milostislav Ciko. Opš. o nehumanom postupku npr. časnih sestara koje su radile u »Caritasu« i o korupciji u toj ustanovi: Isto, 377-378; V. Novak, Magnum Crimen, Zagreb 1948, 824-830.

odvele u novoosnovani dječji logor u Jastrebarsko. Nakon putovanja, koje je trajalo više od 24 sata, transport sa oko 650 djece stigao je 12. srpnja 1942. u Zagreb. Na putu je umrlo 17 djece, a prilikom raskuživanja na zagrebačkom kolodvoru umrlo ih je daljnjih trideset. Najteže oboljela djeca — njih 37 — prenijeta su u bolnice, ali su sva ubrzo umrla, dok je ostali dio transporta istog dana produžio u Jastrebarsko.

Taj se logor sastojao od tri dijela: barake za smještaj zdravije i jače djece (prije su te barake služile za staje u kojima su se nalazili konji talijanske vojske), bolnice (u dvorcu grofova Erdody) i karantene (u franjevačkom samostanu).⁴⁸ Iz prvog transporta odmah je izdvojena velika grupa djece i smještena u bolnicu a ostali su morali biti smješteni u prljave i neuređene barake. Slijedećih dana, međutim, počeli su stizati novi transporti. Tako: 13. i 14. srpnja 770 djece iz logora u Staroj Gradiški, 31. srpnja 850 djece iz logora Jablanac, odnosno 5. kolovoza 800 djece iz Mlake⁴⁹ (logori u Jasenovcu) i konačno 14. kolovoza i posljednji transport dječaka iz Gornje Rijeke. Budući da su barake i bolnica u Jastrebarskom bile već prvim transportima popunjene do maksimalnog kapaciteta, trebalo je hitno pronaći nove prostorije za smještaj novih grupa. Tada su pronađene napuštene »talijanske« barake u obližnjem selu Reka (3 km od Jastrebarskog) i u njih smješteno oko 2000 djece. Upraviteljica oba logora bila je časna sestra, poznata po nehumanom i surovom postupku prema djeci, ali i prema svem onom mnogobrojnom medicinskom i drugom osoblju koje je činilo sve da bi spasilo tu nevinu djecu.

Treba spomenuti da su djeca u oba logora stizala iznurena i gotovo gola, a unaprijed nije bilo ništa priređeno ni za njihov smještaj ni za prehranu. Barake nisu bile očišćene, još su bile pune izmetina, bez struje, vode, osnovnih sanitarnih prostorija itd., za ishranu je bilo nabavljeno samo nešto živežnih namirnica (kukuruzno brašno, npr.). Zbog toga je osoblje Crvenog križa, uz pomoć okolnog stanovništva, usprkos prijetnjama upraviteljice, krišom počelo uređivati te improvizirane nastambe i nabavljati hranu (prvenstveno mlijeko koje su okolni seljaci dobrovoljno davali), pokrivače i dr. Pri tom treba imati na umu da su djeca bila fizički potpuno iscrpljena od boravka u prijašnjim logorima i da su bolovala od niza raznih bolesti. Sliku zdravstvenog stanja te djece najbolje ilustrira broj bolesti. Konstatirano je oko 400 slučajeva dizenterije (i to najteže vrste); oko 300 slučajeva ospica (sa ili bez upale pluća); oko 200 oboljenja tifusa; veoma mnogo skorbuta (i to najtežeg oblika s ispadanjem zubi); oko 200 slučajeva difterije; 100 zaušnjaka, a neobično je bilo mnogo gnojnih infekcija. Visok mortalitet u logoru posljedica je kombinacije tih bolesti jer je većina djece bolovala od nekoliko bolesti najednom. U oba logora, prema izvještaju Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača čijim smo se poda-

⁴⁸ Do osnivanja karantene dolazi tek 15. kolovoza 1942. dolaskom djece iz Gornje Rijeke.

⁴⁹ Npr. u logoru Mlaka na početku kolovoza god. 1942. nalazilo se osim 3645 žena i 393 muškarca i 5531 djece. Od 3. do 5. kolovoza iste godine iz tog je logora spašeno svega 2106 djece koja su bila odvedena u Jastrebarsko i Sisak i 106 djece smještene u prihvatilišta u Zagrebu. Sudbina ostale djece iz logora Mlaka nije nam poznata (Žene Hrvatske u NOB-i, n. dj., II, 373).

cima služili, u srpnju god. 1942. umrlo je 153 djece, u kolovozu daljnjih 216, u rujnu 67 i u listopadu 8 djece, dok je u bolnicama u Zagrebu za to vrijeme iz logora umrlo svega petoro djece, tj. ukupno je od srpnja do kraja listopada god. 1942. umrlo 449 dječaka i djevojčica do 14 godina. Mrtvu djecu pokapalo se — po desetak zajedno — u drvenim sanducima (za šećer!) uz ogradu logora.⁵⁰

Borci IV kordunaške brigade napali su 26. kolovoza 1942. Jastrebarsko u kojem nije upravo u to vrijeme bilo jačih neprijateljskih snaga, budući da su bile u jednoj od akcija na Plješivici. Partizani su ušli u logor i odveli sa sobom veći broj zdravije i snažnije djece na Kordun i dalje u Bosnu, gdje su našla smještaj u dječjim domovima na oslobođenom području. O broju tada odvedene djece postoje razni podaci, ali je sigurno da je bio nekoliko stotina.⁵¹ Uz to, iz logora je spašeno daljnjih 1637 djece koju su uzeli građani Zagreba, Jastrebarskog i okolni seljaci, dok je oko 500 djece »bilo kolonizirane po Karitasu«. ⁵² U bolnici (zgrada dvorca) ostalo je i dalje oko 300 djece koja su tu dočekala i oslobođenje.⁵³ Dječji logori u Jastrebarskom i Reci rasformirani su u studenom god. 1942. i kroz njih je prošlo 3336 djece; od toga je spašeno — prema podacima Zemaljske komisije — 2887 dječaka i djevojčica u dobi od 6 mjeseci do 14 godina.

Zagreb

U Zagrebu su u toku god. 1942. bila osnovana tri sabirališta i jedan ilegalni dječji dom za djecu koja su tog ljeta i jeseni stizala iz drugih logora. Kada je riječ o spašavanju djece i pružanju pomoći transportima civilnog stanovništva na njihovu putu za logore, internaciju i prisilni rad u Njemačku, preseljavanju itd. potrebno je istaći djelovanje

⁵⁰ Isto, 385-386. Međutim, *D. Lukić* (Kozarsko djetinjstvo, n. dj., 51) navodi da je 468 djece pokopano uz ogradu mjesnog groblja, dok se na spomeniku u Jastrebarskom nalazi podatak o 846 »mladih života [...] (što je) svirepo uništio ustaški teror 1942. godine« (Isto, 53). Nedostaju nam izvori da bismo sa sigurnošću utvrdili koji je od tih podataka najtočniji.

⁵¹ O broju tada odvedene djece najčešće se spominju podaci od 700 do 727 djece (usp. Zbornik NOR-a, t. V, knj. 32, 423; *T. Mikulić*, Sjećanja i zapisi, Zagreb 1967, 105; *D. Lukić*, Kozarsko djetinjstvo, n. dj. 49; *M. Kolarić*, Za veliki susret najmlađih, *Kaj*, 1-2/1975, 54 i dr.), međutim, prema zapisnicima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, broj tada odvedene djece iznosio je oko 450 (Žene Hrvatske u NOB-i, n. dj., II, 389).

⁵² Isto.

⁵³ Djecu su u toj bolnici i dalje njegovale učenice (tadašnjih) škola sestara pomoćnica, zatim škole za odgajatelje, škole za nastavnice malih škola i sestre Crvenog križa. Časne sestre, kao nadzornice, nastojale su onemogućiti njihov human postupak pri radu i njezi pa su na pojedina bolnička odjeljenja postavljale njima odano osoblje. Kako ni to nije pomoglo — a da bi se spriječila i daljnja požrtvovna njega djece — uklonile su svo civilno osoblje i namjestile kao bolničarke i njegovateljice samo časne sestre. Međutim, djeca su već toliko bila oporavljena da gotovo smrtnih slučajeva nije bilo. Posljednjih ratnih godina ona su i dalje ostala u zgradi dvorca »kao pitomci dječjeg doma« sve dok ih 9. svibnja 1945 — skrivene u podrumskim prostorijama — nisu oslobodile partizanske jedinice (*E. Šinko*, Dječji dom u Jastrebarskom, *Vjesnik*, 12. VII 1946).

zagrebačke partijske organizacije. Ona je okupila širok krug aktivista i uz zaista masovnu podršku građana već od prvih dana okupacije počela raditi na tim zadacima. Naime, okupator je na zagrebačkim kolodvorima osnovao već na polovici god. 1941. prihvatne stanice Crvenog križa koje su imale poslužiti kao raskužne stanice za sve transporte-vlakove. Zagrebačka partijska organizacija i neke druge organizacije narodno-oslobodilačkog pokreta (prvenstveno Narodne pomoći i AFŽ), stvaraju na tim stanicama svoje punktove i uporišta i ona postaju od potkraj god. 1941. mjesta odakle antifašisti mogu kontrolirati transporte, uspostavljati veze sa zatočenicima i pomagati im. Te su prihvatne stanice odigrale osobito značajnu ulogu upravo u akciji spašavanja djece jer su se gotovo svi transporti zaustavljali u Zagrebu. U prvim antifašističkim grupama, koje su radile na spašavanju djece, bile su aktivistkinje Crvenog križa.⁵⁴ Postepeno se na tom humanom poslu okuplja sve veći broj ljudi, širi krug simpatizera i osnivaju se antifašističke grupe i odbori Narodne pomoći u svim ustanovama i mjestima kamo stižu takvi transporti. Osnivaju se i u tzv. prihvatnim stanicama za izbjeglice, koje su zapravo »trijažne« stanice za transporte sastavljene u vrijeme neprijateljskih kaznenih ekspedicija, i u onim ustanovama koje su po svojoj funkciji bile uklopljene u rad oko interniranja djece (npr. Glavni odbor Crvenog križa, Ministarstvo udružbe, Centri za kolonizaciju djece, Središte medicinskih sestara, Škola za odgajateljice, Zarazna i druge bolnice itd.). Tako je pri spašavanju te djece bio angažiran veoma velik broj ljudi, naročito iz zdravstvene i socijalnih službi, koji su u tom radu pokazali nevjerovatno mnogo požrtvovanja i hrabrosti, radeći danonoćno u teškim uvjetima samo da spasu što veći broj te djece.

Jedno od najvećih sabirališta bilo je u dvorišnim barakama (tadašnjeg) Zavoda za odgoj gluhoonijemih (Ilica 113). Prve grupe žena s djecom boravile su u tome sabiralištu samo kraće vrijeme, i to u vremenu od 27. ožujka do 23. travnja 1942. godine.⁵⁵ U lipnju iste godine pristižu nove brojnije grupe: 14. VI oko 220 djece, 25. VI i 29. VI oko 400 žena i 180 djece.⁵⁶ Bio je to posljednji transport iz kojeg su izdvojene žene i tu smještene jer ono od kolovoza iste godine postaje isključivo dječje sabiralište. U kolovozu su pristizala djeca iz jasenovačkih logora i Stare Gradiške, a od rujna—listopada i djeca iz logora u Sisku, Jastrebarskom i nekih drugih sabirališta (Španovice, Prozora, Broda i dr.). Prema izvještaju upravitelja Zavoda u cijeloj 1942. godini ukupno je kroz to prihvatilište prošlo 5612 djece u dobi od 1 do 16 godina. Isti izvještaj sadrži i statističke podatke o bolestima i smrtnim slučajevima iz kojeg se vidi da su ta djeca bolovala od 38 raznih bolesti u 30.264 slučajeva. U samom Zavodu umrlo je 157 djece, a 215 upućeno je na liječenje u zagrebačke bolnice.⁵⁷ Sva ostala djeca predata su građanima ili vraćena rodbini,

⁵⁴ Opš.: S. Stojković, Materijali za povijest Crvenog križa (umnoženo kao rukopis), Zagreb 1971., 41-49; Žene Hrvatske u NOB-i, n. dj., II, 370-391, 394-395.

⁵⁵ V. str. 8—9 ovog priloga.

⁵⁶ Odnosi se na žene i djecu vraćenu zbog bolesti iz Maribora, odnosno Linza (Austrija) iz velikih transporta koji su odvozili logoraše iz Stare Gradiške na prisilni rad u Njemačku.

⁵⁷ Žene Hrvatske u NOB-i, n. dj., II, 391, 394-395.

osim 18 ili 20 djece »koje građani nisu mogli uzeti iz straha da im ne umru na rukama«.⁵⁸ Ta je grupa djece tada bila odvedena u ilegalno dječje sklonište na Perjavici.

Na Josipovcu (danas ulica I. G. Kovačića) nalazilo se tzv. Prihvatilište državnih dječjih kolonija (s oko 60 kreveta) i Dom za majke i dojenčad (s oko 40 kreveta). To su bila jedina raspoloživa mjesta za dojenčad u Zagrebu i u njima su boravila samo zdrava djeca dok bi se bolesna odmah smještavala u bolnice. Međutim, situacija se u ljetu god. 1942. potpuno mijenja. Prve grupe — njih 30 do 35 — od nekoliko dana do tri godine, stigle su iz logora Stara Gradiška 3. srpnja. Nešto kasnije — 11. i 13. srpnja — stigle su nove grupe iz istog logora u dobi od 2 do 8 godina, a zatim 3. kolovoza iz logora Mlaka i 17. istog mjeseca ponovo iz Stare Gradiške. U rujnu su počela stizati djeca i iz logora Sisak. Iz tog logora stigao je posljednji transport 17. listopada 1942., i to je ujedno bila i posljednja grupa djece smještena u tim ustanovama. Ukupno je na Josipovac došlo oko 800 djece, a računa se da ih je umrlo oko 530. Medicinsko je osoblje nastojalo već kod dolaska transporta da odmah — direktno iz vlaka — što više te najmanje djece preda građanima koji su tražili i uzimali djecu. Od te djece samo ih je nekoliko umrlo, dok su se ostala, nakon dužeg liječenja, ipak spasila. Ostala djeca smještavana su na Josipovac, ali usprkos stručnoj njezi, dojenčad je umirala nakon dan-dva tako da su krevetići i prostorije od transporta do transporta bili prazni. Treba naglasiti da su ustaše i tu najmanju djecu dovodili iz logora »marvinskih« vagonima, a putovanje je trajalo i nekoliko dana. Natrpani u zatvorenim vagonima, na putu nisu dobivali ni vodu, a od hrane tek nešto malo kruha koji su im na ponekim usputnim stanicama ubacivali ljudi duž pruge kojom je transport prolazio. Dojenčad, ako je i preživjela do Zagreba, zbog teške atrofije umirala je u najkraćem vremenu. Izliječiti se, prema tome, moglo samo stariju i otporniju djecu, pa su zapravo samo ona i preživjela. Umrlo je djeca pokopana su kao bezimene žrtve, jer su bila obilježena samo brojem, a ako je na cedulji obješenoj oko vrata i bilo zapisano ime, te su ceduljice na putu nestajale — djeca su ih pojela!⁵⁹

Tzv. Jeronimska dvorana (Tomislavov trg 21) također je služila kao prihvatilište za žene i djecu. Prva grupa od 224 žene, iz logora Stara Gradiška (vraćena iz transporta za Njemačku), stigla je 14. lipnja 1942. i nakon boravka od nekoliko dana ponovo je vraćena u logor.⁶⁰ Djeca iz istog logora stigla su 17. kolovoza, a posljednja grupa od 172 djece iz logora u Sisku došla je 30. rujna 1942. godine.⁶¹ Koliko je ukupno djece prošlo kroz to sabiralište nije poznato, a isto tako nije poznat ni broj umrlih. Pretpostavlja se da je većina te djece umrla, a spasila su se samo ona koju su uzeli građani. Djeca su i ovdje umirala iz istih razloga kao i u ostalim sabiralištima: fizički potpuno iscrpljena, bolesna, neishranjena, puna ušiju i nevjerovatno prljava. Kod djece,

⁵⁸ Z. Sremec, Ilegalna partizanska dječja bolnica na Perjavici u Zagrebu, zbornik: Četrdeset godina, VII, Beograd 1961., 449.

⁵⁹ Žene Hrvatske u NOB-i, n. dj., II, 389-390.

⁶⁰ V. bilj. 56.

⁶¹ Prema: Popisu . . . (bilj. 32).

osobito one najmlađe, nisu djelovali više ni instinkti, npr. glad. Djeca su odbijala svu hranu, pa čak i mlijeko koje su im davale medicinske sestre.⁶²

Mnogobrojne izjave medicinskog i drugog osoblja, sjećanja preživjele djece, i ostali izvori potresna su svjedočanstva o — danas gotovo neshvatljivim — patnjama i kalvariji kroz koju su ta djeca prolazila u ustaškim logorima, bez obzira kako su se službeno nazivali.

Iako je građanstvo Zagreba masovno uzimalo djecu iz spomenutih sabirališta, ipak je određeni broj teško bolesne djece, koju se više nije moglo smjestiti u dječje odjele zagrebačkih bolnica jer su bili prepuni, ostao i dalje nezbrinut. Zbog toga je zagrebačka partijska organizacija prišla spašavanju te djece tako da je u (tadašnjoj) okolici Zagreba — na Perjavici — pronašla oveću stambenu zgradu, vlasnici koje su je dobrovoljno ustupili za »dječju bolnicu«. Posredstvom simpatizera-lijeknika nabavljena je oprema iz bolničkih magazina, hrana, odjeća i obuća nabavljala se iz dobrovoljnih priloga i iz sredstava koja su davale pojedine organizacije NOP-a u Zagrebu. Stručnu njegu preuzeli su zagrebački liječnici i medicinske sestre. Prva grupa od dvadesetak djece dovedena je oko sredine ljeta god. 1942. iz Zavoda za odgoj gluhonijemih, a zatim i iz drugih sabirališta ponovo dvadesetak djece. Čim su djeca bila prenijeta na Perjavicu »podvrgnuta su najboljem liječenju i prehrani i brzo su se oporavila [...]». Bila je to uistinu prava bolnica (iako ilegalna), u kojoj su se primjenjivale tadašnje najmodernije metode liječenja.⁶³ Ta je bolnica normalno funkcionirala sve do oslobođenja i nijedno dijete nije u njoj umrlo.⁶⁴ Na početku god. 1944. sestre njegovateljice napustile su bolnicu, a oporavljena i zdrava djeca tada su pod stručnim nadzorom učila gradivo odgovarajućih razreda osnovne škole, tako da su poslije oslobođenja mogla nastaviti redovno školovanje. Tako se bolnica, zapravo, postepeno pretvorila u pravi dječji dom. Poslije oslobođenja sva su djeca predana roditeljima i rođacima. Treba posebno naglasiti da su za postojanje te bolnice znali mnogi ondašnji stanovnici kao i ilegalci i aktivisti iz Zagreba, a da se ipak nije našao ni jedan koji bi je pokazao.

Ovaj prilog predstavlja prvi pokušaj da se na osnovi neobjavljene arhivske građe i literature prikažu logori i sabirališta u Zagrebu i sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Pri tom smo se ograničili samo na iznošenje fotografije ne ulazeći u poblize razmatranje, u najmanju ruku nehumanog, a često upravo bestijalnog, postupka u logorima. Neboračko stanovništvo, osobito djeca, nije bilo izuzeto od ustaškog terora što je i istaknuto u ovom prilogu.

⁶² Zene Hrvatske u NOB-i, n. dj., II, 394-395.

⁶³ Opš.: Z. Sremec, n. rad, 448-451.

⁶⁴ U Zagrebu je - prema izvještaju Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača - umrlo ukupno 716 djece (IHRPH, AFŽ, kut. 23). Kroz Zagreb je od 27. ožujka 1942. do 8. siječnja 1943. prošlo 13.115 djece na putu iz logora do novih sabirališta, tj. dječjih logora. Najveći broj ih je bio spašen.

Okupatorski zatvori u Čakovcu